

OSOBOWOŚCIOWE, KULTUROWE I ŚRODOWISKOWE UWARUNKOWANIA ZAWODU NAUCZYCIEL. KOMUNIKAT Z BADAŃ

PERSONALITY, CULTURAL AND ENVIRONMENTAL CONDITIONS OF A TEACHER'S PROFESSION. REPORT BASED ON A STUDY

Rozprawy Społeczne, nr 4 (VIII), 2014

Alicja Antas-Jaszczuk, Sergiusz Nikitin

Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny w Siedlcach

Antas-Jaszczuk A., Nikitin S. (2014), *Osobowościowe, kulturowe i środowiskowe uwarunkowania zawodu nauczyciel. Komunikat z badań*. Rozprawy Społeczne, 4 (VIII), s. 50-53

Streszczenie: Artykuł podejmuje zagadnienie osobowościowych, kulturowych i środowiskowych uwarunkowań zawodu nauczyciel w świetle badań przeprowadzonych wśród sześćdziesięciu nauczycieli szkół podstawowych. Podjęta tematyka mieści w sobie szereg problemów, które zasadniczo od momentu wyłonienia się profesji nauczycielskiej, wciąż rzucają nowe światło na ten jakże ważny, zarówno w przeszłości jak i współcześnie, zawód. Obecnie, zakłada się, że nauczyciel powinien być przede wszystkim źródłem wiedzy oraz nośnikiem określonych norm i wartości. Na kreowanie takiego modelu, niewątpliwie ma wpływ szereg określonych zespołów cech i czynników. Zasadniczym celem podjętych badań była zatem próba ustalenia i określenia korelatów osobowościowych, kulturowych i środowiskowych, które w opinii nauczycieli, warunkują efektywność i sukcesy odnoszone w obszarze pracy pedagogicznej.

Słowa kluczowe: uwarunkowania, środowisko, kultura, osobowość, nauczyciel, zawód

Summary: The article refers to personal, cultural and environmental conditions of the teacher's job in the light of research carried out among 60 primary school teachers. The undertaken subject matter includes numerous problems which, in fact since the beginning of a teacher's position, still have shed a new light on this, we may dare say, important both in the past and contemporary job. Nowadays it is assumed that a teacher should reveal as a source of knowledge but also act as the means of expected norms and values. In order to create such a model without a doubt it he is determined by a certain set of features and factors. The basic aim of the research was to find out and determine personal, cultural and environmental correlants, which in teachers' opinion influence effectiveness and success within an educator's work.

Keywords: conditions, environment, culture, personality, teacher, job

Wstęp

Sylwetka nauczyciela i praca, którą wykonuje, to zagadnienie złożone, wciąż dyskutowane w różnych kręgach. Tworzone przy tej okazji teorie i koncepcje, szczególnie mocno akcentują zmiany jakie dokonują się w obszarze działań nauczycieli oraz w sferze ich osobowości. Za sprawą pedeutologii - nowej subdyscypliny pedagogicznej, istniejącej od początku XX wieku, zajmującej się osobą nauczyciela oraz zagadnieniami dotyczącymi jego osobowości, kształcenia i doskonalenia zawodowego, (Wiatrowski 2007, s. 39.) poszukuje się odpowiedzi na pytania kim jest nauczyciel, jaki być powinien?

Praca zawodowa stała się dziś najważniejszą formą aktywności człowieka, kształtującą i doskonalącą go. Zawód nauczyciela zaliczany jest do tzw. zawodów zaufania publicznego. Jest traktowany jako zajęcie wywierające swoisty wpływ na poszczegól-

ne jednostki, grupy, wreszcie społeczeństwo. Zawód nauczyciela sytuować można obok zawodu lekarza, prawnika, czy dziennikarza, którym to od zawsze stawało się i stawia wysokie wymagania natury moralnej, zapisane w konkretnych zbiorach zasad zachowań wyżej wymienionych korporacji.

J. Rudniański stwierdza, że: „we współczesnej epoce wychowanie odgrywa lub odgrywać powinno rolę najważniejszą, a zawód nauczyciela jest w rzeczywistości najważniejszym ze wszystkich obecnie istniejących” (Rudniański 1993, s. 53). Nauczyciel to człowiek niewzruszonych zasad i szerokich horyzontów. To uczonej w swojej specjalności i znawca duszy młodzieży. Umysł systematyczny, starannie planujący działania na podstawie naukowej wiedzy. Konsekwentnie doksztalający się i doskonalący zawodowo, pozostający w nierozdzielalnym kontakcie z nowatorską pedagogiką. Podkreśla się przy tym, że właściwości psychofizyczne i charakterologiczne, jakie powinien mieć nauczyciel nie są dane kandydatowi do tego zawodu z chwilą przyjścia na świat, lecz muszą być po prostu przez niego osiągnięte, wyuczone, zdobyte przez lata nauki i gromadzenia doświadczeń życiowych.

Adres do korespondencji: Sergiusz Nikitin,
Uniwersytet Przyrodniczo-Humanistyczny,
ul. Żytnia 39, 08-110 Siedlce, tel. (25) 643-18-30,
e-mail: serginik@o2.pl

Nauczyciel w większym stopniu niż przedstawiciele innych zawodów podlega ciągłym, różnorodnym wpływom środowiska, jest poniekąd od niego uzależniony. Nie bez znaczenia jest również obserwowane, zwłaszcza w ostatnich latach, słabnięcie prestiżu szkoły i zawodu nauczyciela. Przeładowanie programów nauczania, sprowadzenie nauczyciela do roli „maszyny uczącej” powoduje zmniejszenie odporności na frustrację i stres. Ponadto jest to praca przebiegająca w warunkach ekspozycji społecznej, co łączy się z poddawaniem jednostki stałej ocenie przez innych. Sytuacje w klasie, to często okoliczności stanowiące wyzwanie dla umiejętności i kompetencji nauczyciela, a także dla niego, jako osoby – jego wartości, poglądów przezeń głoszonych, wyrażanych opinii, ocen. Dodatkowo, zwłaszcza w sytuacjach trudnych, wymaga się od nauczyciela podejmowania szybkich i skutecznych decyzji. W zawodzie tym, nauczyciel stale przeciążony jest ogromną liczbą informacji, co wymusza konieczność ciągłej aktywności, nierzadko wykonywania jednocześnie wielu zadań. Swoją pracę nauczyciel organizuje nie tylko poprzez posiadaną wiedzę i umiejętności zawodowe, ale przede wszystkim swoim intelektem, emocjami, umiejętnościami w nawiązywaniu i podtrzymywaniu więzi z innymi ludźmi, sugestywnością oddziaływań, empatią, chęcią pomocy itp.

Jak dotąd nie pojawiły się dostateczne argumenty, które racjonalnie uzasadniałyby procesy związane ze społeczną selekcją do poszczególnych zawodów. Kwestia ta dotyczy również zawodu nauczyciel-wychowawca. We współczesnych dysputach nad tą profesją wciąż otwarte pozostają pytania: czy rzeczywiście współcześni nauczyciele są inicjatorami wiedzy, dążącymi do rozwoju każdej jednostki, wspierającymi ją w kształceniu, wychowaniu, okazującymi jej dużą dozę sympatii, w połączeniu z życzliwością, empatią i oddaniem? Co warunkuje i przesądza o skuteczności i wymiernych efektach pracy wykonywanej przez nauczycieli-wychowawców? Próbę odpowiedzi na te pytania podjęto w oparciu o materiał empiryczny zgromadzony podczas badań.

W celu poznania opinii na temat uwarunkowań osobowościowych, kulturowych, środowiskowych i ich związku z zawodem nauczyciela, w styczniu 2014 r., przeprowadzono badania ankietowe wśród 60 nauczycieli (dobrane losowo grupy równoliczne) ze szkół podstawowych z terenu miast: Puławy i Siedlce. Zasadniczym celem prowadzonych badań była próba ustalenia kategorii uwarunkowań osobowościowych, kulturowych i środowiskowych decydujących o efektywności zawodu nauczyciela a w dalszej kolejności wypracowanie wniosków wzbogacających w tym zakresie wiedzę z zakresu pedeutologii. Do badań zastosowano metodę sondażu diagnostycznego z użyciem techniki ankiety. W celu pozyskania danych empirycznych, wykorzystano kwestionariusz ankiety składający się z części informacyjno-instruktażowej, zbioru 18 pytań wskaźnikowych (zamkniętych, półotwartych i otwartych) oraz metryczki. Pytania otwarte zamieszczono w celu poznania uzasadnienia dokonanych przez respondentów wyborów w niektórych pytaniach zamkniętych i półotwartych.

Objęci badaniami nauczyciele reprezentowali populację zróżnicowaną pod różnymi względami. W grupie, znalazły się zarówno kobiety (85%) jak i mężczyźni (15%). Zdecydowana większość badanych to nauczyciele z dłuższym stażem pracy, mieszczącym się w przedziale od: 16-20 lat (25%) oraz 21-30 lat (21,7%); 11-15 lat (21,7%). Pozostali respondenci to osoby ze stażem pracy poniżej 11 lat. Wśród ankietowanych nie było osób ze stażem pracy powyżej 30 lat. Nauczyciele z krótszym stażem posiadali ukończone licencjaty pedagogiczne oraz wyższe studia magisterskie. Natomiast nauczyciele, którzy przepracowali co najmniej 15 lat, kształcili się w Studium Nauczycielskim oraz w Wyższych Szkołach Pedagogicznych. Taki rozkład danych przypuszczalnie miał związek z okresem czasu, w którym kształcili się przyszli nauczyciele. Grupę ankietowanych najliczniej reprezentowali nauczyciele dyplomowani (35%) oraz nauczyciele mianowani (28,4%), natomiast nauczyciele kontraktowi i stażyści w jednakowym odsetku (18,3%). Objęci badaniami nauczyciele, podnosili swoje kwalifikacje zawodowe na studiach podyplomowych (35%), kursach pedagogicznych (21,7%) oraz warsztatach uzupełniających wiedzę w danej dziedzinie (47,3%). Zdecydowana większość (81,7%) nauczycieli, to osoby wypełniające obowiązki wychowawcy w klasach I-VI. Uczestnicząc w badaniu nauczyciele, spośród różnorodnych motywów jakimi kierowali się przy wyborze zawodu - nauczyciel, najczęściej wymieniali: wzory dobrych nauczycieli (30%); powołanie (25%), przypadek (20%), namowa innych osób (18,3%), inne przyczyny (6,7%) ogółu.

Czynniki osobowościowe warunkujące efektywność i sukces w zawodzie nauczyciel

W przeszłości pojęcie „osobowość” dookreślane było jako „charakter”, „typ”, „formy życia” itp. Dopiero od kilkudziesięciu lat termin ten został przyjęty i uznany przez naukę jako określenie całokształtu postępowania człowieka i zyskał sobie powszechne uznanie i zastosowanie w naukowej i codziennej interpretacji. W odniesieniu do profesji nauczycielskiej, zdaniem W. Okonia „nie można przyjąć jednej ogólnej definicji osobowości nauczyciela, bowiem każdy człowiek, zajmujący się pracą pedagogiczną, stanowi odrębną i indywidualną osobowość, charakteryzującą się odrębnymi sposobami postępowania i działania” (Okon 2004, s.290). Osobowość, to stały element postępowania właściwy danemu człowiekowi, to co charakterystyczne dla niego i odróżniające go od innych ludzi. Każda jednostka ma sobie tylko właściwe cechy intelektualne, emocjonalne, temperamentalne, wolicjonalne. Specyficznie zorganizowany zespół tych właściwości determinuje osobowość. Człowiek jest podobny do innych członków swojej grupy, a zarazem różni się od nich wyjątkowością swych osobistych doświadczeń. Jego odmienność, najoryginalniejsza częśćka jego ja, tworzy zasadniczy zrąb osobowości. Zdaniem jednych autorów jest

ona zdeterminowana przez cechy dziedziczne, konstytucję fizyczną (E.Kretschmer, W.H.Sheldon), zdaniem innych – przez wpływ czynników społecznych (E.Guthrie). W rzeczywistości na kształt osobowości wpływ mają zarówno cechy wrodzone (dziedziczność, konstytucja), jak i nabyte (środowisko, wychowanie i reakcje na nie) (Sillamy 1994). Przez osobowość nauczyciela można rozumieć stopień zaawansowania nauczyciela w poznawaniu, rozumieniu i wartościowaniu stosunków panujących w świecie, ze szczególnym uwzględnieniem procesów kształcenia i wychowania oraz w twórczym przekształcaniu tych stosunków” (Okoń 2004, s.290).

W obrębie komponentów składających się na osobowość, odróżniających od siebie poszczególne jednostki, można dokonać podziału na: komponenty fizyczno-zdrowotne (wygląd zewnętrzny, tężyzna fizyczna, stan zdrowia itd.); emocjonalno-motywacyjne (dyspozycje wewnętrzne: emocje, motywacja, wrażliwość, potrzeby, ambicje itd.) oraz komponenty natury instrumentalnej (talenty, zdolności, umiejętności, nawyki i inne).

Analiza danych zgromadzonych w trakcie badań wskazała, że cechy zewnętrzne nauczyciela: wygląd (fryzura, makijaż, ubiór, zapach); cechy fizyczne (budowa ciała, tężyzna fizyczna, stan zdrowia), stanowią bardzo ważne komponenty osobowości warunkujące efektywność relacji nauczyciela z uczniami, a co za tym idzie skuteczność jego pracy. Taką opinię wyraziło 78,3% ogółu badanych nauczycieli, natomiast tylko 8,3% uznało wymienione elementy wyglądu zewnętrznego za niemające żadnego znaczenia, zaś 13,4% ankietowanych nie wyraziło na ten temat żadnej opinii.

W różnorodnych opracowaniach podejmujących zagadnienia z obszaru pedeutologii, szczególnie mocno akcentowana jest kwestia nieodzowności takich właściwości osobowościowych nauczyciela jak: sprawiedliwość, uczciwość, obowiązkowość, zdyscyplinowanie, życzliwość (w stosunku do ucznia, ale również i pracowników szkoły, rodziców), poszanowanie godności ucznia, cierpliwość, dyskrecja, obiektywizm, wyrozumiałość, umiejętność nawiązywania kontaktów i pozyskiwania zaufania dzieci i młodzieży itd. Podkreśla się przy tym, że wymienione komponenty wewnętrzne osobowości nauczyciela kształtowane są w ciągu całej pracy pedagogicznej, na bazie doświadczeń i empatii. Oprócz wymienionych, w procesie tym, nie bez znaczenia pozostają zmiany dokonujące się w szybkim tempie w otaczającej rzeczywistości. Odzwierciedlają to wyniki zgromadzone w trakcie badań.

W dokonanej przez ankietowanych gradacji cech osobowości, które warunkują efektywność i sukces w pracy dydaktyczno-wychowawczej nauczyciela, respondenci przypisali rangę (od najważniejszej do mało istotnej) kolejno takim cechom jak: 1. ambicja i aspiracje, 2. inteligencja, 3. rzetelność, 4. wyobraźnia twórcza, 5. uczciwość, 6. odpowiedzialność, 7. odporność na stres, 8. silna wola, 9. pracowitość, 10. pogoda ducha, 11. tolerancyjność, 12. fantazja życiowa,

13. stanowczość, 14. altruizm. Cechy te oprócz podkreślenia rangi intelektu, definiują również postawy nauczycieli wobec innych ludzi i wykonywanej pracy. Przepuszczalnie wybór przez respondentów takich cech, w dobie dynamicznych przemian społecznych, podyktowany był świadomością nowych potrzeb wychowawczych i edukacyjnych, gdzie rolą nauczyciela staje się, obok oczekiwań związanych z przekazywaniem wiedzy i kształtowaniem umiejętności, bycie przewodnikiem po świecie wartości, animatorem kształcenia i kreatorem samego siebie.

W erze kwestionowania wszelkich autorytetów i doświadczeń, rosnących napięć ujawniających się również w środowisku nauczycieli, obserwuje się ewolucję dyspozycji osobowościowych w sferze instrumentalnej. Kształtują się nowe cechy i dyspozycje w zakresie strategii podejmowania decyzji i działania (prakseologia, zarządzanie) czyli umiejętnościach rozpoznawania, wyjaśniania i rozwiązywania problemów, komunikacji, samorefleksji itp. Potwierdzają to również opinie ankietowanych, którzy uznali za najbardziej pożądane cechy jakimi winien być obdarzony nauczyciel w obszarze sfery instrumentalnej następujące: umiejętności w zdobywaniu popularności (30%), zdolność do współpracy z innymi (16,7%), zdolności przywódcze (13,3%), wytrwałość w pracy i dążeniach (11,7%), umiejętności krytycznego osądu (11,7%), umiejętności w zakresie doskonalenia się (9,9%), inne (6,7%). Przepuszczalnie można, że takie opinie badanych w kwestii wyboru cech charakterystycznych dla działaniowej sfery osobowości, w istotny sposób determinuje obecna sytuacja, wyrażająca się między innymi w usytuowaniu nauczyciela w związku z decentralizacją zarządzania, uspołecznieniem oświaty, zbliżeniem szkoły do środowiska lokalnego a także większą autonomią i samodzielnością nauczyciela w doborze treści i sposobów nauczania.

Uwarunkowania środowiskowe i kulturowe implikujące efektywność pracy nauczyciela

Na efektywność pracy nauczyciela ma wpływ szereg różnorodnych uwarunkowań. Należą do nich m. in. czynniki środowiskowe (lokalizacja placówki, sposób jej funkcjonowania, współpraca z instytucjami, władzami lokalnymi itp.). Zdaniem ankietowanych, istotny wpływ na efektywność ich pracy mają takie czynniki środowiskowe jak: współpraca z rodzicami (30,6%), współpraca ze specjalistami (22,4%), odpowiednie wyposażenie sal lekcyjnych (20,4%), pomoc władz lokalnych (13,3%) oraz odpowiednia liczebność klas (13,3%). Ponadto badani nauczyciele wskazując podmioty środowiska lokalnego, z którymi pozytywnie przebiegająca współpraca w istotny sposób ubogaca ich pracę i wpływa na jej efektywność w części uzasadniającej dokonane wybory stwierdzili, że w obecnych czasach coraz trudniej jest nauczycielom nawiązać współpracę z rodzicami uczniów, wdrożyć ich w działalność szkoły, współpracować w oparciu o partnerstwo i przyjazne

interakcje. Ponadto respondenci, oceniając wysoko różne formy współpracy, w swoich wypowiedziach podkreślali, że oprócz wpływu na efektywność działań edukacyjno-wychowawczych, współpraca umożliwia również promocję konkretnego stylu życia, poprzez rozpowszechnianie w środowisku określonych wartości, zachowań i postaw, innymi słowy przyczynia się do tworzenia kultury najbliższego otoczenia. To, w jakich warunkach kulturowych funkcjonuje nauczyciel, niewątpliwie kształtuje charakter, wrażliwość, twórczość oraz przekłada się na relacje z innymi ludźmi. Ankietowani nauczyciele wysoko ocenili warunki kulturowe środowiska, w którym pracują. W rozkładzie odpowiedzi, za bardzo wysokie uznało je (39%) badanych, jako wysokie (47,7%), a jako średnie (13,3%) ankietowanych. Z kolei w ocenie componentów tworzących środowisko kulturowe, mających wpływ na efektywność pracy nauczyciela, badani najwyższe noty przyznali takim jak: działalność pozalekcyjna np. kółka teatralne, muzyczne, plastyczne itp. (35,6%); udział w szkoleniach (26,7%), Niższą rangę przypisano natomiast uczestnictwu w pogadankach, spotkaniach z ludźmi kultury (18,9%); wyposażeniu bibliotek, głównie tych przyszkolnych (14,4%) oraz wycieczkom (4,4%).

Zawód nauczyciela i jego aktywność wiąże się z tworzeniem infrastruktury środowiska. Nie bez znaczenia w tym względzie pozostaje, zatem aktywność własna nauczycieli na polu kulturalno-oświatowym. Przejawia się ona w różnorodnych formach działaniowych i organizacyjnych. Największą popularnością cieszy się wśród ankietowanych czytelnictwo (21,7%), sport i turystyka (20%) oraz kulturalne spędzanie czasu wolnego (16,7%). Badani angażują się również w prace na rzecz środowiska (13,3%), różnorodne formy twórczości własnej (9,9%) oraz w działalność samorządową (6,7%). Brak zaangażowania w działania o charakterze kulturalno-oświatowym oraz niepodejmowanie żadnych form aktywności własnej w tym obszarze zadeklarowało (11,7%) nauczycieli.

Tak jak w całym społeczeństwie, również wśród nauczycieli spotykamy osoby reprezentujące zróżnicowane poglądy, postawy czy nastawienia. Odmienność łączy się z problemem tolerancji, stąd badani nauczyciele udzielili również odpowiedzi na pytanie czy odmienność (światopogląd, nacja, pochodzenie, status społeczny itp.), mają wpływ na efektywność pracy nauczyciela. Rozkład otrzymanych odpowiedzi wskazał, że zdecydowana większość (80%) nauczycieli „odmienność” postrzega, jako cechę negatywnie wpływającą na efektywność pracy nauczyciela, a co za tym idzie jego relacje z uczniami oraz z gronem pedagogicznym. Żadnego związku nie dostrzegło w tym względzie (13,3%) nauczycieli, zaś (6,7%) badanych, nie potrafiło sprecyzować odpowiedzi na ten temat. Mając na uwadze powyższe, można przypuszczać, że poziom tolerancji reprezentowany przez badanych nauczycieli warunkują nie tylko odczucia i względy osobiste ale również specyfika środowiska pracy jakim jest w tym przypadku szkoła.

W ciągu ostatnich lat, instytucje edukacyjne, w tym przede wszystkim szkoły, znalazły się pod silną presją potrzeb i oczekiwań zmieniającego się społeczeństwa i rozwijającego się w szybkim tempie rynku pracy. Zmiany te samoczynnie generują nowe oczekiwania stawiane wobec ich uczestników, wśród których istotne miejsce zajmują nauczyciele. Wymaga się, aby nauczyciel dążył do samodoskonalenia własnego rozwoju, odnajdywał właściwe dla swoich możliwości miejsce w społeczeństwie, był zdolny do inicjatyw, gotowy do podejmowania wyzwań, stawianych przed nim obowiązków i powinności zawodowych.

Odnosząc się do treści prezentujących wyniki badań, stwierdzić należy, że mimo zmieniających się warunków i wymagań stawianych oświacie i samym pedagogom, nie można jednoznacznie określić uniwersalnych cech, jakimi powinien charakteryzować się nauczyciel efektywny w swoim zawodzie oraz podstawowych grup czynników osobowościowych, środowiskowych i kulturowych bezpośrednio odpowiedzialnych za przebieg i efekty działań podejmowanych przez nauczyciela w procesie dydaktyczno-wychowawczym. Przypuszczalnie, rodzaj tych korelatów najprawdopodobniej implikuje specyfika konkretnej pracy pedagogicznej oraz szereg innych zmiennych. Przyjając, zatem należy, że efektywność pracy, sukces pedagogiczny czy wreszcie skuteczność oddziaływań dydaktyczno-wychowawczych w zawodzie nauczyciel-wychowawca będą zawsze wypadkową: konkretnej sytuacji, nauczycieli, określonych problemów i co oczywiste uczniów-wychowanków.

Literatura:

1. Okoń W. (2004), *Słownik pedagogiczny*, Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa.
2. Rudniański J., Konarzewski K. (1993), *Sztuka nauczania*, Warszawa.
3. Sillamy N. (1994), *Słownik psychologii*, Książnica, Katowice.
4. Wiatrowski W. (2007), *Nowy etap w pedeutologii polskiej*, „Kwartalnik Pedagogiczny”, nr 3.